

Віктар Іўчанкаў

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт

**ІЗАМАРФІЗМ БЕЛАРУСКАГА ЭЛЕМЕНТА
Ў РУСКАМОЎНЫХ ТЭКСТАХ АЙЧЫННЫХ СМІ:
ДЫГЛОСІЯ І ІНТЭРФЕРЭНТНЫ ЎПЛЫЎ**

Мова газеты (і шырэй СМІ) заўсёды мела крытыкаў. На яе шмат хто спаганяўся: пісьменнікі і лінгвісты, літаратуразнаўцы і філосафы, часам і самі журналісты. Крытыкі рознага кшталту бачылі ў газетнай мове зашораны інструмент падачы апэратыўнай інфармацыі. Вядомы выказванні С.Моэма (газета ёсць сыравіна з жывадзёрні), слынны сінтаксіст А.Пяшкоўскі бачыў у газетным стылі нізкае літаратурнае ўтварэнне. Нават з'явілася тэорыя штампаванасці газетнай мовы. На ўсё гэта былі і ёсць свае прычыны.

Гаворачы пра асаблівасці публіцыстычнага стылю, праблему газетызмаў, даследчыкі СМІ катэгарычна выступілі супраць тэорыі штампаванасці газетнай мовы. Палемічныя стрэлы былі накіраваны перш за ўсё на пазіцыю Рыгора Вінакура, якая заключалася ў тым, што газетная мова цалкам пазбаўлена паэтычнай функцыі і выконвае элементарныя камунікатыўныя задачы паведамлення (інфармацыі). Публіцыстычны тэкст мае масавую прызначанасць, а адсюль рабілася выснова: газетнае маўленне павінна быць штампаваным і клішаваным, а гэта, у сваю чаргу, механізуе і аўтаматызуе мову газеты. Паслядоўнікі тэорыі штампаванасці газетнай мовы лічылі, што слоўнікавы склад газеты адназначна фіксаваны, складаецца з устойлівых словазлучэнняў, зададзеных рамкамі навін, «тэлеграм», «*sui generis*». Спрошчанаць і аднабаковы падыход да газетнага маўлення наглядна дэманструецца і ў словах ранняга Вінакура: «Газетная лексікалогія – ёсць *sui generis* тэрміналогія. І нездарма прынята называць «газетнай прозай» няўдалы паэтычны твор»; задача журналіста – «умела вар'іраваць штампы і своечасова іх мяняць» [1]. І далей: «Важна адзначыць, што калі заносіліся клішэ здаецца ў архіў, яно замяняецца хоць новым, але таксама клішэ. Сёння гэта «кераншчына», заўтра – «германская кераншчына», сёння – «змышка з сялянствам», заўтра –

«саюз з сялянствам». Але сутнасць справы не мяняецца. Іншымі словамі, слоўнік газеты заўсёды мае характар фразеалогіі, г.зн. сумы фіксаваных штампаваных маўленняў, з загадзя вядомым ужо, дакладна ўстаноўленым механізаваным значэннем, сэнсам». На думку вучонага, журналісцкая дзейнасць цалкам аўтаматызаваная: «Калі ёсць гатовы граматычны каркас і загадзя назапашаная ўжо аўтаматызаваная сетка, то журналісту, якому не хочацца думаць, нічога не варта, пры наяўнасці некаторай тэхнікі, запоўніць сваю схему проста пустаслоўем, брахнёй, «халтурай». Гэтая небяспека бяспрэчная» [1]. Прыведзеныя меркаванні таленавітага вучонага-лінгвіста, шмат палемізуючага з літаратарамі і літаратуразнаўцамі, лінгвістамі і філосафамі, пацвярджаюць яго канцэпцыю: паэтычная функцыя рашучым чынам супрацьстаіць агульнакамунікатыўнаму прызначэнню мовы, таму што яна (функцыя) ускладнена эстэтычнымі канатацыямі, выклікана, відаць, вузкаэмпірычным падыходам да моўнага матэрыялу, у якім не праглядалася неабходнасць якасных характарыстык апошняга, не давалася ацэнка сігніфікацыі публіцыстычнага тэксту. Вывад, да якога прыйшоў Р. Вінакур, парадаксальны: «У газетнай мове няма амаль ніводнага слова, якое не было б штапам, клішэ, шаблонам» [1].

Цытаванні Р. Вінакура наглядна фіксуюць праблему, якая паўстала ў першай чвэрці XX стагоддзя і спарадзіла шматлікія дыскусіі ў асяродку рабкараў: якой павінна быць мова газеты? Своеасаблівым адказам на пытанне і стала з'яўленне ў 1924 г. артыкула Р. Вінакура «Язык нашей газеты», дзе ён даводзіць сваім апанентам, у прыватнасці актыўным удзельнікам нарады рабкараў, выкліканай абмеркаваннем артыкулаў Л. Троцкага «Пытанні побыту», Вячаславу Карпінскаму і Льву Сасноўскаму: «Так, пісаць трэба проста. І, канечне, пісаць проста – гэта самае цяжкае. Пісаць проста можна толькі тады, калі дасканала валодаеш механізмам літаратурнай мовы. Але калі гэта сапраўды так, то давайце вучыцца, працаваць так, як рабіў гэта Пушкін...» [1].

Трэба ўзяць на розум той факт, што пазіцыя такога стаўлення да мовы газеты вынікала з літаратурнай спадчыны XIX ст. Ме-

навіта Пушкін сваім прынцыпам сувобразнасці і супамернасці зруйнаваў даволі небяспечную для рускіх дыгლოსію мовы: спароджаная ламаносаўскай тэорыяй трох стыляў руская мова распадалася на дзве формы – мову простых людзей, «смердаў», і кананічную, вытокі якой ішлі з царкоўнаславянскай мовы і якая паступова губляла попыт у грамадстве. Адсюль манера афранцузвання імператарскіх двароў, грэбаванне «нізкімі» каранямі народнай мовы. На пераломе XIX і XX стст. руская літаратура была ўзнята на непераўздыдзеную і сёння вышыню. Аднак праблема суаднясення кніжнага і вуснага элементаў да канца не вырашалася. Газетная мова пачатку XX ст. у сваіх пошуках прыходзіць да канструктыўнага прынцыпу пабудовы медыятэксту – спалучэння стандарту і экспрэсіі.

У партыйнай прэсе кніжны элемент з новай сілай пачаў укараняцца ў рускамоўную маўленчую практыку, што адбывалася амаль да канца XX ст. І толькі сёння можам казаць пра пэўнае выроўніванне выкарыстання ў рускім медыятэксце вуснага і пісьмовага элементаў. У гэтым выпадку да даволі цікавых (нават парадаксальных) высноў можна прыйсці пры назіранні над лінгвастылістычнай арганізацыяй рускамоўных расійскіх і беларускіх газет.

Сучасная беларуская літаратурная мова не мела прамой пераемнасці са старабеларускай (па рускіх крыніцах – заходнярускай) мовай, якая функцыянавала ў якасці афіцыйнай у Вялікім Княстве Літоўскім ў XIII–XVII стст. Апошняя была выцеснена польскай мовай, у выніку чаго ўзнік часавы разрыў паміж старабеларускай і новай беларускай літаратурнымі мовамі. Сёння слухна заўважаецца: новая беларуская літаратурная мова ўзнікае на іншай аснове, якая не дазваляе разглядаць яе развіццё ад старабеларускай як непарыўны працэс. Асноўным формаўтваральным фактарам беларускай літаратурнай мовы можна лічыць узвышэнне статусу народнай мовы да ўзроўню літаратурнай. Гэтым яна супрацьпастаўлялася старабеларускай мове, якая была сфарміравана ў рэчышчы царкоўнаславянскай традыцыі. Новая беларуская літаратурная мова на пачатку свайго развіцця адчувае істотны польскі ўплыў, таму што значная колькасць яе носьбітаў была звязана

з польскай культурай і з каталіцтвам. Потым паступова ўзмацняўся ўплыў рускай мовы.

Фарміраванне новай беларускай літаратурнай мовы адбываецца ў канцы XVIII – пачатку XIX ст., калі з’яўляюцца першыя творы (т.зв. інтэрмед’і, дзе прадстаўнікі простага народу гавораць па-беларуску), як правіла, напісаныя лацінкай. Паэмы «Энеіда навыварат» і «Тарас на Парнасе» далі ўзоры літаратурнай апрацоўкі народнай мовы паўночна-ўсходняга дыялекту. Значным тэкстаўтваральным фактам стала газета «Мужыцкая праўда». Творы былі запісаны з выкарыстаннем польскага варыянту лацінкі ці рускага графічнага варыянту кірыліцы, што даволі прыблізна перадавалі «народнае» гучанне.

Найбольшую ролю ў выпрацоўцы норм літаратурнай мовы і яе ўзмацненні адыгралі пісьменнікі другой паловы XIX ст., сярод якіх В. Дунін-Марцінкевіч і Ф. Багушэвіч, а таксама газета «Наша ніва». У фарміраванні лексічнага фонду значная роля належыць «Словарю белорусского наречия» І. Насовіча, выдадзенаму ў 1870 г. у Санкт-Пецярбургу. Пасля кадыфікацыі беларускай стандартнай мовы ў 1918 г. пачалося яе бурлівае развіццё і ўдасканаленне.

Праблемы, якія цікавілі ранняга Р. Вінакура, не мелі такога значэння для беларускай журналістыкі. Мову газеты не трэба было «выроўніваць» пад Пушкіна, бо яна грунтавалася на іншай – літаратурна-размоўнай – традыцыі.

Дзве формы існавання мовы – вусная і пісьмовая – заключаюць у сваім функцыянаванні абавязковае ўзаемадзеянне. Нельга ўявіць сабе паўнаважнасць рэалізацыю асноўнай, камунікатыўнай, функцыі мовы без такога ўзаемадзеяння. Вусная форма існавання мовы мае спецыфіку ў перадачы інфармацыі, звязаную не толькі з інтралінгвістычнымі ўласцівасцямі і заканамернасцямі, але і з праявамі ў маўленні паралінгвістычных параметраў. Разам з тым на кожным моўным узроўні выразна адчуваецца «прысутнасць» вуснага маўлення.

Экстралінгвістычны ўплыў на беларускую мову дынамічна выражаецца ў часы яе афіцыйнай забароны, у выніку чаго парушаецца ўзаемазвязь паміж вуснай формай існавання мовы і пісьмовай. З гэтым звязана тое, што вусная форма існавання

беларускай мовы не мела стрымліваючага фактару (як гэта вынікае з натуральнага і абавязковага ўзаемадзеяння дзвюх форм існавання моў) у сваім развіцці. Тады калі ў рускай мове з часоў кананічнай царкоўнаславянскай мовы дамінуе кніжна-пісьмовая тэндэнцыя. Традыцыя канструявання маўленчых сітуацый у беларускамоўных публіцыстычных тэкстах істотна адрозніваецца набліжэннем да вуснага маўлення. Гэта накладвае істотны адбітак і на рускамоўныя тэксты ў беларускіх СМІ, павінна быць вызначальнай рысай тэкставай дзейнасці беларускамоўнага журналіста.

Публіцыстычны тэкст ёсць складнік жыцця любога цывілізаванага грамадства, у ім маніфестуецца вобраз, лад жыцця народа, выразна адбіваецца этна-псіхалагічны склад, у выявах аўтарскага «я» журналіста праглядаецца аблічча часу, месца і вымярэння людской далучанасці да працэсаў пазнання навакольнага свету. Творчасць СМІ выступае ў ролі прадвесніка, а далей і выразніка ўзнікнення пэўных маўленчых тэндэнцый, замацавання заканамернасцей развіцця мовы.

Вінакурава перасцярога «пісаць трэба проста» сярод сучаснікаў падстаўна знаходзіць прыхільнікаў, што выклікана разнаволенасцю (у сэнсе спалучэння вуснага і пісьмовага элементаў) рускага маўлення, жаданнем выдання стварыць маўленчы імідж, аптымальны для свайго часу. Прызнана, што мова СМІ сваімі ўсярэдненымі, стандартнымі значэннямі аб’ядноўвае грамадства. Якім чынам гэта рэалізуецца, як выкарыстоўваюцца магчымасці мовы, якія густы маем – пытанні да рэдактарскіх калектываў. Пры разглядзе журналісцкага тэксту вымушана прыходзіць да асэнсавання праяў сістэмнасці/асістэмнасці ў рэчышчы дзвюх традыцый фарміравання літаратурных норм рускамоўнага тэксту на тэрыторыях Беларусі і Расіі. Яны (праявы) значна розныя. Даволі спецыфічна праяўляецца тэкставая дзейнасць рускамоўнага журналіста ў беларускім выданні. Для аналізу на прадмет захавання пушкінскага прынцыпу «сувобразнасці і супамернасці» былі ўзяты тэксты газет «СБ. Беларусь сегодня» і «Труд», «Правда», «Известия».

Кожная з іх стварае спецыфічны маўленчы імідж, слоўны партрэт, па якіх можна меркаваць пра працэсы, што адбыва-

юцца ў грамадстве, і пра само грамадства. Але гэта не павінна разыходзіцца з агульным станам развіцця мовы ў сінхраніі. Вызначальнікам маўленчага іміджу рускамоўнага выдання на сёння можам лічыць збалансаванасць пластоў лексікі агульнаўжывальнай і стылістычна маркіраванай. У якасці каэфіцыенту (суаднясення аб'ёмаў) такой збалансаванасці былі ўзяты элементы кніжнага стылю, спароджаныя маўленчай практыкай ХХ ст. і ўкаранёныя ў свядомасць носьбітаў мовы менавіта праз прэсу, лексічная збыткоўнасць, семантычная празмернасць якіх дыягназуе пэўную дэфармацыю мыслення. Так, збыткоўныя па сваім напаўненні, але «высокія» ў гучанні «потенциальные возможности» і «специфические особенности» – яскравае сведчанне скажонай кніжнай традыцыі – стратыфікаваны ў названых выданнях 2000–2011 гг. наступным чынам (Табліца):

Кніжны элемент	СБ. Беларусь сегодня	Труд	Правда	Известия
Потенциальные возможности	2	84	19	3
Специфические особенности	3	25	11	1

Табліца. Частотнасць выкарыстання кніжнага элемента ў выданнях «СБ. Беларусь сегодня» і «Труд», «Правда», «Известия»

Колькасныя паказчыкі выкарыстання падобных адзінак паказваюць на прыярытэты выдання ў маўленчай манеры падачы матэрыялаў. Як правіла, такога тыпу словазлучэнні нарошчваюцца цяжкаважным, абгрувашчаным лексічным суправаджэннем, кантамінацыяй стыляў, вяртаннем да эталонаў савецкага друку: «Везде специфические особенности, но проблема общая – мы стагнируем» (Труд, 2007, 1 вер.); «Состояние космической отрасли – определяющий с точки зрения потенциальных возможностей страны фактор» (Правда, 2011, 12 крас.) і інш. Аналіз выкарыстання кніжнага элемента ў адзначаных выданнях паказвае на пэўныя тэндэнцыі ў развіцці іх стылю. Назіраецца даволі прадказальная рэч: традыцыя фарміравання беларускай

літаратурнай мовы, яе сістэмны каркас на ўзроўні ментальных алгарытмаў інтэрферэнтна накладваецца на разумова-маўленчую дзейнасць рускамоўнага журналіста «СБ. Беларусь сегодня» (нават у тым выпадку, калі ён не з'яўляецца носьбітам беларускай мовы). Іншымі словамі, традыцыя фарміравання беларускай літаратурнай мовы – размоўна-літаратурная – праектуецца на маўленчую парадыгму сучаснай рускай мовы, у якой моцна трымаецца традыцыя кніжна-пісьмовая. У мове газеты «СБ. Беларусь сегодня» знаходзяць сваё арганічнае спалучэнне вусны і кніжны элементы, што дыягназуецца беларускай традыцыяй – раўнамернага і раўнапраўнага суіснавання іх у літаратурным маўленні.

Яксная кантраснасць спалучэння вуснага і кніжнага элементаў у газетах «СБ. Беларусь сегодня» і «Труд», «Правда» (больш рэлевантная – у «Известиях») дазваляе ўстанавіць ізаморфныя адносіны ў моўных сістэмах выданняў, выкліканыя, па-першае, дыгласіяй рускай мовы (функцыянаванне ў этнічных межах і ў двухмоўнай сітуацыі), па-другое, беларуска-рускай інтэрферэнцыяй не толькі на ўнутрымоўных узроўнях, але і на ўзроўні разумова-маўленчай дзейнасці, па-трэцяе, па-ступовай канвергенцыяй (пры перавазе маўленчай практыкі «СБ. Беларусь сегодня») у арганізацыі медыямаўлення, што выклікана невыпадковым напластаваннем традыцый фарміравання літаратурных форм дзвюх блізкароднасных моў.

Дыгласія як функцыянаванне разнавіднасцей адной і той жа мовы (проціпастаўленасць «высокага» і «нізкага»: суіснаванне старарускай і царкоўнаславянскай моў, што прывяло да кніжна-пісьмовай традыцыі фарміравання літаратурнай мовы; суржыка і літаратурнай формы ўкраінскай мовы; трасянку і існаванне дзвюх – рускай і беларускай – літаратурных форм зносін у нашай краіне), інтэрферэнцыя як актыўны рухавік моўных кантактаў (У. Вайнрайх) і вынік узаемапрацікненняў на фанетычным, семантычным, граматычным, стылістычным, а таксама ўнутрымоўным узроўнях прыводзіць да незаўважных на першы погляд сістэмных зрухаў у мове – да ізамарфізму як невыпадковага падабенства не толькі асобных элементаў, а і ўсёй білінгвіяльнай сістэмы.

Літаратура

1. Винокур, Г. Язык нашей газеты / Г. Винокур [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ruthenia.ru/sovlit/j/2979.html>. – Дата доступа: 05.09.2011.